

Електронна бібліотека видань історичного факультету Харківського університету

Журавльов Д. Гетьман І. С. Мазепа – полководець // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Збірник наукових праць. – Харків: Бізнес Інформ, 2000. – С. 92 – 98.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

ЛИТЕРАТУРА

1. Богданов Л. П. Военные поселения // Вопросы истории. — 1980. — № 2.
2. Воспоминания графини А. Д. Блудовой // Русский архив. — 1874.
3. Воспоминания А. К. Гриббе. Новгородские военные поселения // Русская старина. — 1875 — №1
4. Гриббе А. К. Холерный бунт в Новгородских военных поселениях 1831 года // Русская старина. — 1876. — Т. 17.
5. Записки инженерного офицера Мартоса // Русский архив. — 1893. — Т. 2.
6. Кайгородов В. Аракчеевщина. — М., 1912.
7. Карцев П. П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. — 1890. — № 2.
8. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // Киевская старина. — 1887. — №12
9. Можайский И. Времена военных поселений (Из рассказов бывшего военного поселенца). // Исторический вестник. — 1886. — Т. 25.
10. Мой век или история Сергея Маевского // Русская старина. — 1873. — №10.
11. Русский архив. — 1871.
12. Щебальский П. К. Военные поселения и граф Аракчеев // Русский вестник. — 1890. — №4.

ЖУРАВЛЬОВ Д. В.

ГЕТЬМАН І. С. МАЗЕПА — ПОЛКОВОДЕЦЬ

Понад 20 років стояв на чолі Української козацької держави гетьман Іван Степанович Мазепа-постать складна, суперечлива, та, поза сумнівом, велична.

То була людина, обдарована багатьма талантами, найважливішим із яких був хист політика.

Після згубної і виснажливої Руїни доба Мазепи — це останній, причому не лише культурний («мазепинське бароко»), але і політичний та військовий злет козацької України; час, коли союзу з нею прагнули могутні держави Європи, а у європейській пресі публікувалося чимало матеріалів про «країну козаків» та її гетьмана; це був час, коли значно покращилися бойові якості козацької кінноти і виріс

артилерійський парк Гетьманщини, багато в чому завдяки знавцеві артилерійської справи, яким був І. С. Мазепа.

Як писав Є. Маланюк, «це був досвідчений державний муж, зручний політик, досконалий дипломат, а, головне, — старий, з величезною практикою, воєначальник і полководець».

Незважаючи на загалом невелику кількість досліджень, які стосуються діяльності І. Мазепи — воєначальника, слід зазначити, що роль гетьмана як організатора військової справи на Лівобережній Україні у добу після Руїни вивчена порівняно краще, ніж, власне, дії Мазепи-полководця.

Сьогодні добре відомо, що саме за часів І. Мазепи традиційна козацька система 10 реєстрових (городових) полків Лівобережжя знайшла повноцінне доповнення у вигляді численного найманого війська: на 1708 р. воно нараховувало принаймні 8 компанійських і сердюцьких полків [1, с. 94].

Наприкінці XVII ст. зросла роль козацької артилерії — цьому сприяли і знання І. Мазепи з артилерійської справи, яку він вивчав замолоду, перебуваючи у Девентері (Нідерланди) [6, с. 11]. Генеральна артилерія, що перебувала у Батурині, нараховувала на початку XVIII ст. більш ніж 40 одиниць (серед яких були і гармати власного, українського, виробництва), чималою була також полкова, сотенна артилерія, а також артилерія окремих міст Гетьманщини.

Окремо слід згадати про оборонну систему Української козацької держави цього часу, що складалася зі служби попередження, розвідки, служби сповіщення і власне оборонних ліній [3, с. 70-71]. Місця дислокації козацьких пікетів визначалися гетьманом — як правило, це була лінія Коломак-Оріль-Ворскла-Дніпро.

Система охорони кордонів Гетьманщини діяла, як і раніше, у тісній співпраці з Військом Запорозьким Низовим, але тепер більш значну роль, ніж раніше, відігравала розвідка саме лівобережного козацтва: наприклад, взяттям «зізків» тепер часто займалися не лише запорожці, а і невеликі кінні «спецзагони» з компанійців, напади ж на турецькі міста-фортеці у нижньому Подніпров'ї та у Причорномор'ї наприкінці XVII ст. здійснювали вже не численні загони запорозьких козаків, а значні підрозділи реєстровців та компанійців (наприклад, у 1688 та 1694 рр) [2, с. 365, 455].

Гетьман І. С. Мазепа відігравав значну роль у створенні згаданої оборонної системи, розбудові козацьких збройних сил — піхоти, кінноти та артилерії; але крім цього, гетьман був і досить здібним воєначальником, що виявилось під час багатьох походів, організованих та очолюваних ним.

Протягом першого періоду гетьманування І.С.Мазепи (1678-1700), коли зовнішньополітичний курс Української козацької держави був спрямований на радикальне розв'язання «чорноморського питання» [7, с. 60], козацькі війська здійснили близько 20 великих і менших походів проти татар і турецьких фортець у Північному Причорномор'ї [4, с.104], причому гетьман очолював військо під час усіх великих походів.

Першим таким походом став Кримський похід 1689 р. об'єднаної армії В.Голіцина та І.Мазепи, що мав на меті спробувати прорватися крізь Перекоп до Криму. Гетьман Мазепа, враховуючи результати аналогічного походу 1687 р., у якому він брав участь як генеральний осавул козацької армії, висунув стратегічний план, що практично співпадав з порадами досвідченого генерала П.Гордона: вести наступ поступово, будуючи по мірі просування укріплення-бази, а також захопити чотири нижньодніпровські фортеці, забезпечивши таким чином свій правий фланг [3, с. 182].

Подібна стратегія була цілком виправданою під час бойових дій проти мобільних татарських загонів, адже сама велика російсько-українська армія, що складалася значною мірою з піхоти, обтяжена величезним обозом, необхідним у степу, не відзначалася великою мобільністю. Запропоноване теоретичне рішення, що, за термінологією відомого німецького військового історика Г. Дельбрюка, було одним із виявів універсальної «стратегії виснаження супротивника», мало більше шансів на успіх, ніж невдала спроба Голіцина швидко дістатися Перекопа і оволодіти Кримом.

Під час наступу на південь українським військам доводилося мати справу не лише з мобільними татарськими загонами (проти яких, як показав похід 1689 р., досить успішно діяли гетьманські сердюки та артилерія), але і з укріпленими фортпостами Османської імперії. Вислані І.Мазепою у 1688 р. два козацькі полки не змогли захопити Очаків, так само не вдалося і більш серйозним козацьким силам 1694 року заволодіти Казикерменом. Але вже 1695 року Дніпровський похід І.Мазепи і Б.Шереметєва, що мав на меті не лише відвернути увагу османів від головного, Азовського, напрямку, але і спробувати захопити нижньодніпровські фортеці, досяг своєї мети. Велику роль у цій перемозі відіграла правильно розташована козацька та російська артилерія, яка звела нанівець вогневу активність артилерії обложених [2, с.477]. Споруджувані за наказом гетьмана земляні верки та російський підкоп [2, с.476] дали змогу оволодіти Казикерменом з незначними втратами; три інші фортеці капітулювали згодом. Таким чином, було зруйновано або захоплено турецькі форпости, що

заважали виходу козаків у Чорне море, а також створено плацдарм для подальшого відвоювання Причорномор'я.

Новий великий похід козацьких та російських військ, у підготовці і проведенні якого найактивнішу участь узяв гетьман Мазепа, відбувся влітку 1697 р. Це мав бути грандіозний похід 100 великих морських «стругів» і 600 річкових човнів у Чорне море «для військового промислу над турчином» [2, с. 549]. Завдяки заздалегідь проведеним вимірам та розвідці флотилія пройшла пороги по високій воді, а сухопутне військо І.Мазепа та воеводи Я.Долгорукова 25 липня дісталось Казикермена. Проте захопити турків зненацька не вдалося — ще у червні гетьман отримав повідомлення про те, що сильна турецька ескадра, ядро якої складали двадцять дві каторги, озброєні важкими гарматами, чекає на козаків у гирлі Дніпра.

Варто зауважити, що при підготовці до походів гетьман Мазепа приділяв велику увагу розвідці — інформація про ворожі сили і наміри сприяла, зокрема, успіху у 1695 р., а також військово-топографічній підготовці — наприклад, перед походом 1698 р. полковник І. Іскра склав дуже докладний «реєстр прикмет» усіх важливих географічних об'єктів від Мишуриноного Рогу до гирла Бугу і міста Очаків.

З початком виснажливої і чужої інтересам України Північної війни козацьке військо і його головнокомандувач — гетьман Мазепа були змушені брати участь у бойових діях проти шведської регулярної армії та шляхетських формувань польських прибічників Карла XII. Гетьман, чий бойовий досвід цінував Петро I (наказуючи генералам обговорювати свої воєнні плани разом із Мазепою [1, с. 55]), був присутній на багатьох військових нарадах. Загони іррегулярної козацької кінноти та піхоти з перемінним успіхом воювали проти шведів у Прибалтиці, Польщі, Литві та Білорусії.

Починаючи з 1705 р. великі козацькі сили на чолі з гетьманом здійснили кілька походів за Дніпро, взявши під свій контроль значну частину Правобережжя (за вказівками Петра I вони мали утримувати його до кінця двовладдя у Польщі, але за планом І.С.Мазепа це мав бути крок до остаточного приєднання Правобережжя до Української козацької держави).

Після початку у 1705 році таємних переговорів зі Станіславом Лещинським і Карлом XII гетьман Мазепа розробляє стратегічний план дій на випадок поразки Петра I. Схоже, він передбачав наступ основної шведської армії на Москву Смоленським шляхом (і відступ ним головних російських сил), а також прихід на Україну С. Лещинського разом із допоміжними шведськими силами — вони мали допомагати козаць-

ким військам ліквідувати російські гарнізони міст Гетьманщини. Сьогодні можна сказати напевне, що І.С.Мазепа не «запрошував» на Україну Карла XII [6, с. 146] і не обіцяв шведам перетворити Гетьманщину на їхню оперативну базу (що негайно призвело б до її розорення внаслідок бойових дій, як, врешті, і сталося) — це можна довести на основі як українських [5, с. 178], так і багатьох шведських джерел [8, с. 69].

У світлі подібних розрахунків гетьмана стає зрозумілим, що раптова зміна Карлом XII маршруту наступу, зумовлена насамеред вміло використаною росіянами тактикою «спаленої землі», і його прихід на Україну був не початком здійснення, а початком краху політичних і воєнних планів гетьмана. Дізнавшись про несприятливий для його намірів розвиток подій, І. Мазепа вирішив спробувати звести дію цього негативного чинника до мінімуму і обмежити майбутній театр воєнних дій Сіверщиною.

Становище гетьмана на середину 1708 р. ускладнювалося ще й тим, що козацьке військо (окрім трьох городових і кількох охотницьких полків) було розосереджене на великій території і відчайдушні спроби гетьмана швидко сконцентрувати війська у районі Батурина зазнали невдачі [7, с. 312]. Помилки з далекосяжними наслідками припустився шведський генерал-майор Лагеркруна, що не зумів вчасно зайняти стратегічно важливий Стародуб; це фатальнішою стала загибель під Лісною половини корпусу А. Левенгаупта і всього обозу шведської армії, що, зокрема, значно обмежило боєздатність артилерії Карла XII; крім того, тепер шведи мали здобувати провіант і фураж за допомогою реквізицій на території союзника.

За цих грізних обставин гетьман Мазепа, можливо, дещо недооцінивши загрозу з боку драгунських полків О. Меншикова, запропонував Карлу XII зайняти Новгород-Сіверський [5, с. 180]; метою цієї акції було — відсікти Україну від основних російських сил і дати змогу Мазепі виграти певний час. Але надто повільні і обережні дії шведів призвели до невдачі і цього плану, і 28 жовтня 1708 р. (за ст.ст.) гетьман Мазепа, залишивши у Батурині гарнізон, прибув до шведського табору, маючи при собі майже всю генеральну старшину і до сих пір не вияснену точно кількість козаків — найбільш вірогідними є цифри 3-5 тисяч [8, с. 72]. Оперативні дії Меншикова призвели до загибелі Батурина (3 листопада) разом із значною частиною залоги та населення і усіма запасами провіанту, пороху, амуніції, козацькою артилерією.

Яким же був бойовий шлях козаків-мазепинців, союзників Карла XII? На жаль, до сьогодні ми не маємо більш-менш повної картини участі українських козаків у Північній війні на боці шведської армії (ця тема

ще чекає на свого дослідника), але певна цікава інформація про це все ж існує. Всупереч російським (до 1917 р.) та радянським дослідженням, де йшлося про жалюгідну купку козаків, які лише думали про втечу зі шведського табору, щоденники вояків-каролінців містять чимало згадок про участь гетьманських козаків, як кінноти, так і піхоти, у сутичках і невеликих боях з донськими козаками та калмиками Петра І. Козацькі частини використовувалися далеко не лише для земляних робіт під Полтавою, але, разом із восьми тисячним запорозьким корпусом на чолі з К.Гордієнком, що приєднався до шведів у березні 1709 р., брали активну участь у організації засідок, рейдів, нападів на окремі загони, фуражирів і посланців [8, с. 82-83, 85, 87, 88]. Козацькими військами керували, за даними шведських офіцерів Вейге, Петре і пруського аташе Н.фон Зільтмана, охотницькі старшини, а також А.Войнаровський.

Сам семидесятирічний гетьман рідко брав участь у бойових діях (хоча, за Зільтманом, саме І. Мазепа керував своїми козаками у бою 16 червня), зате з ним часто радився Карл XII [8, с.86]. Та, мабуть, найбільшу військову допомогу своєму союзникові І.Мазепа надав, забезпечивши приєднання до українсько-шведського союзу запорожців — їхнє військо, про бойові якості якого маємо схвальні відгуки шведських офіцерів [8, с. 87], стало єдиним підкріпленням, яке дістала шведська армія протягом кампанії 1709 року. Крім того, шведська армія не Україні, незважаючи на важку зиму и вороже ставлення значної частини населення, змогло все-таки зберегтися як значна бойова сила (зокрема, завдяки заготовленим І.Мазепою запасам сіна збереглася шведська кіннота — для порівняння варто згадати, що восени-взимку 1812 р. практично перестала існувати кавалерія Наполеона).

На жаль, генеральна битва 27 червня 1709 р. під Полтавою (у якій, за даними словацького церковного діяча Д.Крмана, фланги і тил шведської армії на першому етапі бою прикривали українські козаки [8, с. 89] закінчилася важкою поразкою шведської армії. Після довгої виснажливої втечі, коли лише досвід війни у степу гетьмана Мазепи та запорожців урятував Карла XII і залишки шведського генералітету, союзники прибули до Бендер, де 22 вересня 1709 р. скінчився життєвий шлях великого сина України, талановитого дипломата і досвідченого полководця — І. С. Мазепи.

Як полководцеві, І. С.Мазепі були притаманні передусім обережність, виваженість, вміння реально оцінити власні та ворожі сили; велику увагу приділяв гетьман розвідці і збиранню інформації, добре розумів роль і значення артилерії під час облог та на полі бою. Щоправда, воєнне щастя не завжди було на боці гетьмана, але те саме можна сказати про переважну більшість полководців.

Тому є цілком достатньо підстав для твердження про те, що гетьман Іван Степанович Мазепа має посісти далеко не останнє місце серед українських полководців козацької доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.
2. Величко С. Літопис.— К., 1991.— Т. 2.
3. Заруба В. М. Студії з історії України.— К., 1995.
4. Костомаров Н. И. Мазепа.— М.: Республика.— 1992.
5. Лист П. Орлика до С. Яворського // Субтельний О. Мазепинці.— К., 1994.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах.— К., 1995.
7. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960.
8. Томашівський С. Із записок Каролінців про 1708/1709 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1909.— Т. 92.

ЖУРАВЛЬОВА С. П.

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У 1921-1922 рр.

На період 1921 – 1922 рр. припадають і перші торговельні зв'язки УРСР та держав Центральної Європи. Приступаючи до розгляду питання, треба перш за все врахувати один важливий момент. Саме до 20 березня 1921 р. постачання України імпортом повинно було проходити в загальному порядку через Главки і Наркомати РСФР, але 20 березня РНК РРФСР постановила, що основні імпортні операції Україна повинна проводити самостійно. Право на керівництво надавалося — Наркомату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) та Укрзовнішторгу, які проводили закупівлю товарів як по номенклатурному списку так і за власною ініціативою, безпосередніми функціями яких були налагодження і розвиток контактів з ринками Європи.

Реальна політична й економічна ситуація в Україні та навколо неї не сприяла в той період встановленню мирних зв'язків з країнами світу. На початку 20-х років практично блокованими залиша-